

מי כתב את סוף התורה?

1. דברים פרק לד

2. תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף יד עמוד ב

ומי כתב? משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב; יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה;

3. תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף טו עמוד א כתב יד פריז

אמ' מר יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה תני' כמאן דאמ' שמונה פסוקי' שבתורה יהושע כתבן דתניא וימת שם משה עבד ייי איפשר משה חי וכת' וימת שם משה אלא עד כאן כתב משה מכאן ואילך כתב יהושע דברי ר' יהודה אמ' לו ר' שמעון איפשר ספר תורה חסר אות אחת וכתב לקח את ספ' התו' הזה אלא עד כאן הקב"ה אומ' ומשה או' וכותב מכאן ואילך הקב"ה אומ' ומשה בדמע כמה שני' להלן ויאמר להם ברוך מפיו יקרא וגו' כמאן אזלא הא דאמ' רב יהושע בר אבא אמ' רב גידל אמ' רב שמונה פסוקי' שבתורה יחיד קורא אותן נימא דלא כר' שמעון אפי' תימא ר' שמעון כיון דאשתני אשתני

4. ספרי דברים פסקא שנו ד"ה (ה) וימת

וימת שם משה, איפשר שמת משה וכתב וימת שם משה אלא עד כאן כתב משה מיכן ואילך כתב יהושע רבי מאיר אומר הרי הוא אומר ויכתוב משה את התורה הזאת איפשר שנתן משה את התורה כשהיא חסירה אפילו אות אחת אלא מלמד שהיה משה כותב מה שאמר לו הקדוש ברוך הוא כתוב כענין שנאמר +ירמיה לו יח+ ויאמר אליהם ברוך מפיו יקרא אלי. רבי אליעזר אומר בת קול יוצאת מתוך המחנה שנים עשר מיל על שנים עשר מיל והיתה מכרזת ואומרת מת משה סמליון אמר וימת שם משה. ומנין אתה אומר מחילה היתה יוצאה מקבורתו של משה לקבורתם של אבות נאמר כאן וימת שם משה ונאמר להלן +בראשית מט לא+ שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו, ויש אומרים לא מת משה אלא עומד ומשרת למעלה נאמר כאן שם ונאמר להלן +שמות לד כח+ ויהי שם עם ה'.

5. תלמוד ירושלמי מסכת מגילה פרק ג דף עד טור ב/ה"ז

כל השירות טעונות ברכה לפנין ולאחריהן אישתאלת לר' סימון אמר לון רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי אין לך טעון ברכה לפניו ולאחריו אלא שירת הים ועשרת הדיברות וקללות שבתורת כהנים וקללו' שבמשנה תור' א"ר אבהו אני לא שמעתי נראין דברי' בעשרת הדיברות רבי יוסה בי רבי בון תומנתי פסוקיא אחרייא דמשנה תורה טעונין ברכה לפנין ולאחריהן בלא כך אין הפותח והחותם בתורה מברך לפניו ולאחריה? לכן צריכה ראש חודש שחל להיות בשבת

6. ירמיהו פרק לו

(ד) ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתב ברוך מפ' ירמיהו את כל דברי' ידוד אשר דבר אליו על מגלת ספר: (ה) ויצוה ירמיהו את ברוך לאמר אני עצור לא אוכל לבוא בית ידוד: (ו) ובאת אתה וקראת במגלה אשר פתבת מפ' את דברי' ידוד באזני העם בית ידוד ביום צום וגם באזני כל יהודה הבאים מעריהם תקראם: ...

(ט) וְיִהְיֶה בַשָּׁנָה הַחֲמִשִּׁית לַיהוֹשֻׁעִים בֶּן יֵאֱשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה בְּחֹדֶשׁ הַתְּשַׁעִי קָרְאוּ צוֹם לִפְנֵי יְדוּד כָּל הָעָם בִּירוּשָׁלַם וְכָל הָעָם הַבָּאִים מֵעִיר יְהוּדָה בִּירוּשָׁלַם: (י) וַיִּקְרָא בְרוּךְ בְּסֵפֶר אֶת דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ בֵּית יְדוּד בְּלִשְׁכַּת גְּמְרִיָּהוּ בֶן שָׁפָן הַסֹּפֵר בְּחֹצֵר הָעֵלְיוֹן פְּתַח שַׁעַר בֵּית יְדוּד הַחֹדֶשׁ בְּאַזְנֵי כָל הָעָם: ...

(טז) וַיְהִי כְשִׁמְעָם אֶת כָּל הַדְּבָרִים פָּחְדוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ וַיֹּאמְרוּ אֶל בְּרוּךְ הַגִּיד נִגִיד לְמֶלֶךְ אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: (יז) וְאֶת בְּרוּךְ שָׁאֵלוּ לֵאמֹר הֲגַד נָא לָנוּ אֵיךְ כָּתַבְתָּ אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה מִפִּי: (יח) וַיֹּאמֶר לָהֶם בְּרוּךְ מִפִּי יִקְרָא אֵלַי אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְאֲנִי כָתַבְתִּי עַל הַסֵּפֶר בְּדָוִד: פ ...

(כז) וַיְהִי דָבָר יְדוּד אֶל יִרְמְיָהוּ אַחֲרֵי שֶׁרָף הַמֶּלֶךְ אֶת הַמְּגִלָּה וְאֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר כָּתַב בְּרוּךְ מִפִּי יִרְמְיָהוּ לֵאמֹר: (כח) שׁוּב קַח לְךָ מְגִלָּה אַחֶרֶת וְכָתַב עָלֶיהָ אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָרִאשׁוֹנִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל הַמְּגִלָּה הָרִאשׁוֹנָה אֲשֶׁר שָׁרַף יְהוֹשֻׁעִים מֶלֶךְ יְהוּדָה:

יהושע פרק כד

(כה) וַיִּכְרַת יְהוֹשֻׁעַ בְּרִית לְעָם בְּיוֹם הַהוּא וַיִּשֶׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט בְּשֵׁכֶם: (כו) וַיִּכְתַּב יְהוֹשֻׁעַ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיִּקְיֶמָהּ שָׁם תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמִקְדָּשׁ יְדוּד: ס

תלמוד בבלי מסכת מכות דף יא עמוד א

+ יהושע כ"ד+ ויכתוב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים - פליגי בה ר' יהודה ור' נחמיה, חד אומר: שמנה פסוקים, וחד אומר: ערי מקלט. בשלמא למ"ד ח' פסוקים, היינו דכתיב בספר תורת אלהים; אלא למ"ד ערי מקלט, מאי בספר תורת אלהים? ה"ק: ויכתוב יהושע בספרו את הדברים האלה הכתובים בספר תורת אלהים.

מדרש תנחומא (ורשא) פרשת תצוה סימן ט

ד"א כבוד חכמים ינחלו זה יהושע שירש כבוד משה רבינו שא"ל הקב"ה כאשר הייתי עם משה אהיה עמך, למשה א"ל הקב"ה של נעליך מעל רגליך (שמות ג) וליהושע ויאמר שר צבא ה' אל יהושע של נעליך מעל רגליך (יהושע ה), משה כתוב בו אז ישיר משה ובני ישראל ויהושע אז ידבר יהושע לה' ביום תת ה' (יהושע י), משה הוציאם ממצרים ויהושע הכניסם לארץ, משה הרג לסיחון ועוג ויהושע שלשים ואחד מלכים, משה העמיד גלגל חמה במלחמת עמלק, שנאמר (שמות יז) והיה כאשר ירים משה ואין ירים אלא לשון שהעמיד גלגל חמה שנאמר (חבקוק ג) נתן תהום קולו רום ידיהו נשא, ויהושע כן שנאמר (יהושע י) שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון, משה בנה מזבח שנאמר (שמות יז) ויבן משה מזבח, ויהושע כן שנאמר (יהושע ח) אז יבנה יהושע מזבח, משה כתב את התורה ויכתוב משה את התורה הזאת (דברים לא), ויהושע כן ויכתוב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים (יהושע כד) הרי בכל, אבל אין אנו מוציאים שהיו שנותיו כשנות משה רבינו שמשה כתוב בו ומשה בן מאה ועשרים שנה במותו (דברים לד) ויהושע נגנז בן מאה ועשר, ולמה פחתו לו עשר שנים בשביל שאמר לפני משה רבו עשרה דברים שנא' (במדבר יא) ויען יהושע בן נון משרת משה מבחוריו ויאמר אדוני משה כלאם לפיכך פחתו לו עשר שנים, מכאן את למד שאין תלמיד רשאי לומר דבר לפני רבו שכל המורה דבר לפני רבו או אפילו אינו מורה אלא אומר לאחריים הלכה במקום שרבו מצויו שנותיו מתקצרות

7. בבא בתרא עה עמוד א

כיוצא בדבר אתה אומר: כגונתה מהודך עליו - ולא כל הודך, זקנים שבאותו הדור אמרו: פני משה כפני חמה, פני יהושע כפני לבנה, אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כלימה.

רש"י מסכת מנחות דף ל עמוד א

הקב"ה אומר - ומשה אומר אחריו כדי שלא יטעה בכתב וכותב. מכאן ואילך משה כותב בדמע - ולא היה אומר אחריו מרוב צערו. כמו שנאמר להלן מפיו יקרא וגו' - שלא היה אומר אחריו משום דקינות הו.

8. תוספות מסכת בבא בתרא דף טו עמוד א

שמונה פסוקים שבתורה -...ואומר ר"ת דיחיד קורא בלא הפסקה שלא יקראו שנים זה ד' פסוקים וזה

9. רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק יג הלכה ו

שמונה פסוקים שבסוף התורה מותר לקרות אותם בבית הכנסת בפחות מעשרה, אע"פ שהכל תורה היא ומשה מפי הגבורה אמרם הואיל ומשמען שהם אחר מיתת משה הרי נשתנו ולפיכך מותר ליחיד לקרות אותן. /השגת הראב"ד/ שמנה פסוקים שבסוף התורה כו' עד מותר ליחיד לקרותן. כתב הראב"ד ז"ל /א"א/ לא שמענו דבר זה מעולם ומה שאמרו יחיד קורא אותן לומר שאינו מפסיק בהן והכי איתא בירושלמי במגלה, ובמקומות הללו נהגו שהעולים לקרות בתורה הוא לבדו קורא ואין החזן קורא עמו, ומה שכתב הוא ענין זרות הוא מאד והצבור היכן הלכו עכ"ל. +

10. אבן עזרא דברים פרק לד

(א) ויעל משה - לפי דעתי, כי מזה הפסוק כתב יהושע, כי אחר שעלה משה לא כתב, ובדרך נבואה כתבו. והעד: ויראהו ה' גם ויאמר ה' אליו (ד), גם ויקבור (ו):

שיטה מקובצת מסכת בבא בתרא דף טו/א

שמונה פסוקים שבתורה יחיד קורא אותם. כלומר הקורא פסוקים שלפניהם אינו רשאי לגמור עד סוף התורה שנמצא קורא מה שכתב משה עם מה שכתב יהושע אלא מפסיק ועולה אחר וקורא פסוקים אלו בפני עצמם כדי שיהא ניכר שלא כתבן משה אלא יהושע. פירוש אחר יחיד קורא אותם כלומר ואינו רשאי להפסיק בהם כדי שלא יהא ניכר שיהושע הוא כתבן. הר"י נ' מיגש ז"ל:

אור החיים על דברים פרק לד פסוק ו

וראיתי להרב ר' אברהם בן עזרא שכתב שיהושע כתב כן - ואין ראוי לכתוב כדברים האלה בפשטי הכתובים, שמה לא השלים הספר תורה שמסר ללוים, שבאזני שמעתי מבני עמנו מסתבכים בדבר זה ומסעפים מזה כפירה בתורה, וזו היא טענת הגוים שמבני ישראל תקנו המכתב ונמצא בה מה שלא היה ולא היה מה שהיה וישתקע הדברים ודומיהם, הסבי עיניך מנגדם והעיקר שכל הספר תורה כתבו משה, וכאומרם (ב"ב טו) השלימו בדמע:

12. רמב"ן בראשית הקדמה

ועל כל פנים היה נכון שיכתוב בתחלת ספר בראשית וידבר אלהים אל משה את כל הדברים האלה לאמר. אבל היה הענין להכתב סתם מפני שלא כתב משה רבינו התורה כמדבר בעד עצמו כנביאים שמזכירים עצמם כמו שנאמר ביחזקאל תמיד ויהי דבר ה' אלי בן אדם. וכמו שנאמר בירמיה ויהי דבר ה' אלי לאמר. אבל משה רבינו כתב תולדות כל הדורות הראשונים ויחוס עצמו ותולדותיו ומקריו כשלישי המדבר. ולכן יאמר וידבר אלהים אל משה ויאמר אליו כמדבר בעד שנים אחרים ומפני שהענין כן לא נזכר משה בתורה עד שנוולד ונזכר כאילו אחר מספר עליו ואל יקשה עליך ענין משנה התורה שמדבר בעד עצמו ואתחנן ואתפלל אל ה' ואומר כי תחלת הספר ההוא אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל והנה הוא כמספר דברים בלשון אמרם. והטעם לכתיבת התורה בלשון זה מפני שקדמה לבריאת העולם אין צריך לומר ללידתו של משה רבינו כמו שבא לנו בקבלה שהיתה כתובה באש שחורה על גבי אש לבנה. הנה משה כסופר המעתיק מספר קדמון וכותב ולכן כתב סתם אבל זה אמת וברור הוא שכל התורה מתחלת ספר בראשית עד ליעני כל ישראל נאמרה מפיו של הקב"ה לאזניו של משה כענין שאמר להלן (ירמיה ל"ו) מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו

13. דברים פרק לא

(כב) ויכתב משה את השירה הזאת ביום ההוא וילמדה את בני ישראל: (כג) ויצו את יהושע בן נון ויאמר חזק ואמץ כי אתה תביא את בני ישראל אל הארץ אשר נשבעתי להם ואנכי אהיה עמך: (כד) ויהי ככלות משה לכתב את דברי התורה הזאת על ספר עד תמם: (כה) ויצו משה את הלויים נשאי ארון ברית ידוד לאמר: (כו) לקח את ספר התורה הזאת ושמתם אתו מצד ארון ברית ידוד אלהיכם והיה שם בך לעד: (כז) כי אנכי דעתי את מרדך ואת ערפך הקשה הן בעודני חי עמכם היום ממרים היתם עם ידוד ואף כי אחרי מותי:

14. ספר חדושי אגדות חלק שלישי עמוד סח - מסכת בבא בתרא

(שם). וימת שם משה עבד ה' וכו' א"ל ר' שמעון וכו' עד כאן הקב"ה אומר ומשה אומר וכותב מאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע כמו שנאמר להלן ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו:

כך הוא הגרסא: עד כאן הקב"ה אומר ומשה כותב מאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע, ור"ל דלא קשיא מה שכתוב וימת משה בזה שהיה בוכה וכותב בדמע, שהיה בוכה על מיתתו, וזהו התחלת מיתתו, כי לכך אמר בדמע שהדמעות יוצאים מן האדם והולכים, ודבר זה התחלת סלוק גוף, כי הם כליון כחו, ולכך הוא התחלת מיתתו, ושייך לומר וימת. ומה הוצרך לומר הקב"ה אומר, שאם לא כן סוף סוף כיון שכתב משה רבינו ע"ה לא שייך לוטמר שיכתוב משה וימת משה, אבל כיון שהקב"ה אומר ומשה לא עשה רק מפי הקב"ה, ואצל הקב"ה שגזר על משה המיתה, וכבר התחיל המיתה, הם הדמעות שיורד, וזהו וימת. ומביא ראיה כי הקב"ה אומר כל דבר ודבר כמו שהיה אצל ירמיה מפיו יקרא ואני כותב על הספר ובדיו, וכך היה זה שג"כ הקב"ה קורא ומשה כותב. כך הוא פי' זה:

15. ספר תפארת שלמה¹ על מועדים - לחג הסוכות

וזה הענין שאמר בגמ' (מנחות ל, א) כי שמונה פסוקים שבסוף הספר תורה הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע ר"ל כי באותן הפסוקים שבסוף הספר שם כתוב גדולת מעלות משרע"ה וכל המופתים אשר עשה (דברים לד, ?) ואשר

¹ ספר על התורה והמועדים שחיבר ר' שלמה מראדומסק – מגדולי החסידות באמצע המאה ה-19

ידעו ד' פנים אל פנים. והמעלות האלו לא רצה משה לכתוב על עצמו אך אשר צוהו הש"י לכתוב בדמע לומר מה אני לכל המעלות האלה.

16. חידושי הריטב"א מסכת בבא בתרא דף טו עמוד א

יש שגורסין הקב"ה אומר ומשה כותב ומכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע. פי' וההפרש שביניהם כי הראשונים נכתבים בדיו והאחרונים נכתבים בדמע, וכן כתב הרמ"ה ז"ל, ויש גורסין עד כאן הקב"ה אומר ומשה אומר וכותב, כלומר שהיה חוזר הפסוק קודם שיכתבנו מרוב חיבה וכדי שלא יטעה בה, מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע, כלומר שהיה כותב ובוכה ולא היה חוזר הפסוק מרוב צער, והיינו דאמרינן כמה דכתיב להלן מפיו יקרא את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר, כי מפני הצער לא היה אומר וכותב, ולפירוש הראשון מסתייעין מן הכתוב לענין מה שאמרו כי הקב"ה אומר ומשה כותב בדיו כענין שאומר בפסוק הזה, ואין לזה טעם.

17. רבי דוד פארדו בפירושו לספרי (בסוף הספרי לדברים):

הנך (- אלו) שמונה פסוקים, מה ענינם ליכתב בספר תורה ? הוה ליה (- היה לו) ליהושע לכתבם בתחילת ספרו!.